

על הדרש בשרח המערבי של המקרא

משה בר-אשר

א. הערות של מבוא

תרגום המקרא לערבית במערב המוסלמי (לעת הזאת אני כולל במונח מערב את מארוקן בלבד),¹ המכונה שְׁרַח,² מצוי עימנו בעיקר במסורות שבעל-פה. הללו טרם נרשמו ברכן ואין צריך לומר שאף לא נחקרו. החומר שבכתב הוא מועט ביחס ואף הוא טרם נתברר בירורים מקיפים. בכל זאת ידיעותינו נרחבו בשנים האחרונות, במידה המאפשרת לנו בירורים רבים של השרח ושל דרכיו בלשון ובפרשנות. מצויים בידינו הקטעים המועטים שפרסם ח' זעפרני, והם כוללים פחות מ־200 פסוקים, מתוך: בראשית, שמות, מלכים א, ישעיהו, ירמיהו, איוב ואיכה.³ כן עומדות לרשותנו הקלטות של חומר די מקיף מקהילות שונות במארוקן, שנאגרו בארכיון של מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, באוניברסיטה העברית, הכוללות כ־300 פסוקים ממסורות שונות⁴ וכ־105 פרקים מן התורה במסורות תאפילאלת. בשנים האחרונות רוכז כמעט כל החומר המקראי (והחומר שמחוץ למקרא) ממסורות תאפילאלת (שבדרום-מזרח מארוקן).⁵ כמו כן מזומנים לנו כמה חיבורים בכתב, הכולט שבהם הוא חיבורו של רבי רפאל בירדוגו (מכנאס תק"ז-תקפ"ב, 1747-1821) 'לשון לימודים', שהוא תקציר של ביאור לרוב ספרי המקרא, בכל פרק מיתרגמים מילים או

1 ידיעותינו על תרגומי המקרא באלג'יריה ובתוניס אינן רבות. רק זאת אומר, השרח לספר בראשית על-פי מסורת תוניס (מעשה ידיו של רבי מרדכי חי דיין, נדפס כתוניס תרצ"ז) תואם בעקרונותיו את כל מה שאנו יודעים על השרח של מארוקן. ובדין שתבוא שעתו של השרח בתפוצה זו להחקר (ראה הערה 27 להלן).

2 ההגייה המקובלת ברוב אזורי מארוקן היא *sərḥ* (סרח) ובתוספת תויית הידוע *s-sərḥ*.
3 חיים זעפרני פירסם באכסניות שונות קטעים אחדים של שרח למקרא ושל ספרות אחרת (שאינן כבוונתי לעטוק בה במאמר זה) ולאחרונה הוא כינסם בספר: H. Zafrani, *Littératures dialectales et populaires juives en occident musulman*, Paris 1980 עמ' 36 ואילך.

4 ראה: ק' פלמן (עורכת), ארכיון מפעל מסורות הלשון, קטלוג החיעוד המוקלט, עדה ולשון, ג, ירושלים תשל"ח, עמ' 99-102. חלק מן החומר המועט הזה כבר נתפרסם בידי זעפרני (לעיל, הערה 3).

5 כותב שורות אלו הקליט כמעט את כל החומר ממסורות תאפילאלת. חלקו הגדול של הטקסט כבר הועתק באותיות עבריות ונעשה ממנו תעתיק פונטי. הוא כולל את התורה כולה, ההפטרות, הספרים משלי, איוב, דינאל, חמש מגילות ועוד חומר נוסף מן המקרא ומחוצה לו.

ביטויים אחדים (ולעיתים גם פסוקים שלמים) לערבית.⁶ לטעמי, רבי רפאל בירדוגו (רר"ב) שיקע בחיבורו מסורות שרח שהילכו בעל-פה.⁷ אף נודמנו לנו כתבי-יד אחדים, הכוללים טקסט רצוף של ספר אחד או ספרים אחדים מתוך המקרא, כגון כתב-היד של השרח למשלי ולאיוב, באוסף הפרטי של פרופ' מ' בניהו, שנתגלגל מקאזבלאנקה.

כל החומר הזה, שהוא רב היקף ורב ממדים, אף אם אינו כולל את כל מסורות השרח שהילכו בקהילות השונות במארוקו (ועדיין מהלכות כפי מסרנים בעלי-שנים!), פתח לנו פתח גדול⁸ להכרת השרח שהילך במערב, למסורותיו השונות בקווי הייחוד שלהן מכאן ובקווים המשותפים (הרומזים למוצא משותף)¹⁰ מכאן. בסקירתי הנוכחית אני מבקש להתחקות אחרי מידת היזדקקותם של מסורות השרח למדרש. אזכיר שבפירושים מדרשיים אני כולל כל סטייה מדרך הפשט; לפי שהחומר ידבר בערו, אמנע כאן מכל הגדרה בעניין זה.

כבר בראשית הדברים ייאמר ברורות, השרח המערבי הוא בעיקרו של הדבר תרגום מילולי קפדני. וכדרכם של תרגומים מילוליים, הם כופים על לשון התרגום את התחביר של לשון המקור. הדברים ידועים ואינם טעונים פירוש. בכל זאת אאיר את דבריי בשתי דוגמות מן המסורות המצויות בדינו. 'לא ישבו בארצך פן-יחטיאו אתך לי כי תעבד את-אלהיהם כייחיה לך למוקש' (שמות כג: לג) — 'לאייס יספנו פארדך רכתמא יכטיווך לייא, אין תעבד מעאבדהום אין יפון אילאך למעתרא'.¹¹ הכל כאן מילולי וכסדר הפסוק העברי ותחבירו. הפרט האחד שאינו מילולי ממש, תרגום 'אלהיהם' — 'מעאבדהום' = 'פסיליהם' (ולא אילהאתהום) כדי להבדיל בין קודש לחול, אינו פוגם בעקרון הכללי. וכן 'בלילה ההוא נדרה שנת המלך ויאמר להביא את ספר הזכרונות דברי הימים ויהיו נקראים לפני המלך' (אסתר ו: א) — 'פליל האדאך פרת נעאס צלטאן, וקאל יזיב ומאם תפכיראת פלאם לייאם וכאנו ינקראו לקדאם

6 סקירה ראשונה על חיבור זה כתבתי לאחרונה והיא מיוסדת על כתב-היד המשובח, כ"י 1303 בספריית מכון בן-צבי. הסקירה, תחת הכותרת: 'לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו, דברי מבוא והטקסט לפרשת בראשית' — תפורסם בספר הזיכרון לדב עירון ז"ל.

7 תן דעתך להערות כגון 'כך לועזים רוב בני אדם', שהובאה אחרי הביאור לחלקו הראשון של הפסוק באיוב ל: ד (וראה להלן, הערה 17).

8 התחיל בזה זעפרני (ראה לעיל, הערה 3); לבד מן הטקסטים שפירסם ותירגם לצרפתית מלוח עבודותיו בהערות קצרות רבות. אף שאין בבירוריו מן הראייה הכוללת, חבים אנו לו חוב גדול.

9 לאחרונה סיימתי בירורים כוללים במסורות השרח, שיצאו לאור בדפוס בקרוכ. האחד נרמז לעיל (בהערה 6), מוסף עליו 'היסוד העברי בשרח של יהודי מרוקו במסורות תאפילאלת' (שיתפרסם באחת החוברות הקרובות של 'לשוננו', להלן 'היסוד העברי בשרח'), וכן 'השרח למקרא שהילך בצפון אפריקה — אופיו ודרכי גיבושו' (שיתפרסם בקובץ הכנס הבינלאומי השני של משגב ירושלים, להלן 'השרח למקרא').

10 סוגיה זו נידונית במאמר 'השרח למקרא' (לעיל, הערה 9).

11 על-פי זעפרני (לעיל, הערה 3), עמ' 50. הסבתי את התעתיק הפונטי שלו לאחת מדרכי הכתיב המקובלות בקרב מסרנים שנהגו לכתוב את השרח של מארוקו.

צלטאן; כך מיתרגם הפסוק בכל מסורות תאפילאלת.¹² המילוליות ודרך הפשט במלוא קפדנותה ניכרות לא רק בחלק החוקתי של התורה ובחלק הסיפורי, הם הם הדברים גם בחלק השירי ובכל ספר מספרי המקרא.

ב. ענייני מדרש בשרח

בכל זאת, ניכרת בו בשרח של המערב, הנטייה לשקע פה ופה פירושים של דרש. בדרך-כלל, אין אתה מוצא בו חטיבות שלמות של מדרש, כפי שאתה מוצא בתרגומים המדרשיים, כגון תרגומי א"י לתורה, כתרגום ירושלמי המקוטע, או כתרגום השלם שנשמר בכ"י נאופיטי, או כתרגום המיוחס ליונתן ובתרגומי המגילות. ואם אתה מוצא בשרח חטיבות מדרש, כאלו שבתרגומים המדרשיים, הרי עדות היא שהשרח ניתק עצמו מן הפסוק העברי ובחר לתרגם במקומו מְקוֹר אחר. דבר זה ניכר בכמה מקומות. אזכיר שלושה מהם:

(א) 'תרגום התוספתא' בכרכת יעקב (בראשית מט:א-כז), בקטע זה נהגו בהרבה קהילות שתי מסורות מקבילות של שרח (הדבר מקוים למשל במובהק בכל מסורות השרח של תאפילאלת): הדרך האחת מתרגמת את פסוקי המקרא כפשוטם וכסדרם, ללא כל הבדל, כמו השרח לספר בראשית כולו. הדרך האחרת, המכונה 'שרח התוספתא', הרי היא מסורת שרח שבה מתרגמים לערבית את תרגום אונקלוס. ולפי שבקטעים אלה שיקע אונקלוס פירושים מדרשיים, נמצא 'שרח התוספתא' רצוף קטעים שלמים של תרגומי מדרש.

(ב) בהפטרה של שמיני של פסח. בְּיָדוּעַ שבשמיני של פסח נהגו לקרוא כהפטרה את ישעיהו י:לב-יב:ו. מסורת השרח נהגה לתרגם את נוסח תרגום יונתן הגדוש בחומר מדרשי.¹³ יצוין שהשרח של הפטרה זו לא נצטמצם לבית-המדרש בלבד, כטקסט של לומדים ומלמדים, הוא כבש לו מקום בעבודת-הקודש והיו קהילות רבות במערב שקראו בבית-הכנסת בצד הנוסח העברי של הפטרה את הנוסח העברי שתירגם את תרגום יונתן.

(ג) גם הפטרה של תשעה באב חתומה היתה כחותם זה. בצד הנוסח העברי לירמיה ח:יג-ט:כג, שימש שרח שכלל חטיבות שלמות מדרש איכה וממדרשים אחרים (והיתה קריאת הפטרה מתארכת זמן רב בשל כך).

¹² הדוגמה לקוחה מחוך החומר שרשמתי ממסורות תאפילאלת. תן דעתך למילוליות המוחלטת, הבאה לידי ביטוי אפילו בפסוק בודד בלבד. פסוק זה שהובא מאסתר: 'פורת נעאס', נעאס בלשון הדיבור הוא לעולם שם בזכר ובדין שייאמר 'פרר נעאס', אך 'נדדה' שבפסוק העברי השאירה רושמה בתרגום. וכן זאת: 'לפני המלך' תורגם 'לקדאם צלטאן'. בלשון הדיבור אומרים 'קדאם צלטאן', אולם הלמ"ד של לפני אינה 'מתקפחת' לעולם בשרח (ועוד ידובר על כך במקום אחר).

¹³ חלק ממנה פירסם זעפרני (לעיל, הערה 3), עמ' 68-71.

אך דרך זו אינה דרך המלך של השרח, שהצמיד עצמו לנוסח העברי מלה במלה ולא סטה ממנו. השרח שנלמד בבית-המדרש, והוא רוב מניינו ורוב בניינו של הטקסט המקראי שתורגם לערבית, הוא בעיקרו תרגום מילולי, כפי שראינו לעיל. בכל זאת, גם אליו חדרו פה ופה פירושים מדרשיים, ואני מדגיש, שדרך זו היא דרך המיעוט. כביור זה, שהוא כירור ראשון, רואה אני להדגיש שלושה קווים בכרירת הדרש במקום דרך הפשט: (א) תרגום של חלק מפסוק שלא כדרך הפשט, אלא על-פי דרש שנשאב מספרות חז"ל, וגם אז משתדלים לשמור על העקרון של מלה כנגד מלה; דרך זו נדירה ביותר ולא מצאתיה אלא לעיתים רחוקות ביותר. (ב) תרגום של מלה בודדת או צירוף בודד, שלא על-פי הפשט. (ג) מדרש של שמות פרטיים. אבוא עתה לפרט דבריי ולפרשם.

1. תרגום של חלק מפסוק שלא כדרך הפשט

דבר בולט הוא בתרגום ספרי הכתובים (במשלי, באיוב, בדניאל ובמגילות), שהשרח עמד בפני פרץ הפירושים המדרשיים שצמחו מסביב לספרים אלה. המילוליות ודרך הפשט המתגלה בתורה הן השולטות גם כאן, אך כנראה כבר בתקופות קדומות נשתבצו בהן כמה פירושים מדרשיים, שכן אתה מוצא שהם משותפים לכמה מסורות במקומות שונים במארוקו. ועל-כורחך הדבר חוזר לאותה תקופה ולאותו מקום שבו נתגבש השרח.¹⁴

והרי כמה דוגמות:

'לעלוקה שתי בנות הב' (משלי ל: טו) — רבי רפאל בירדוגו ב'לשון לימודים': 'לזאהנאם זוו דלפמאם ארא ארא'; מעין זה גם בכל מסורות תאפילאלת: 'לזאהנאם זוו פמאם ארא ארא'; וכן בכתב-היד של השרח למשלי ולאיוב, באוסף של מ' בניהו: 'לזאהנאמה¹⁵ זוו פמאמאם ארא ארא'. ובכן בכלום מתורגם 'לגיהנם שני פתחים הב' הב', כמדרש חז"ל בכבלי ע"ז יז ע"א, שמות רבה ועוד.¹⁶

'הקטפים מלוח על-ישיח' (איוב ל: ד) בתאפילאלת מתרגמים: 'די יקטעו מן לקראייה עלא להדרא', כלומר 'המפסיקים מן הלימוד (מלימודם) על-ידי דיבור' (שיח, שיחה בטלה). וכן הביא רבי רפאל בירדוגו:¹⁷ 'לקאטעין מן לקראייה עלא

14 הדבר נדון, כאמור, במאמר 'השרח למקרא' (לעיל, הערה 9).

15 האות החמישית במלה זו אינה ברורה בתצלום שבידי. אני מודה ביותר לפרופ' מאיר בניהו, שהעמיד לרשותי את כתב-היד הזה וכן כתבי-יד אחרים ברצון רב וכנפש חפצה.

16 הדרשה בעיקרה מפרשת: 'עלוקה' — גיהנם; כשמות רבה (כהערתו של א' שנאן, מדרש שמות רבה, ירושלים-תל-אביב 1984, עמ' 196) הדרשה שונה כלשהו.

17 והעיר שם: 'כך לועזים רוב בני אדם אבל הפשט כך הוא לקאטעין לעטוב חדא סזאר' (כלומר, 'הקוטפים' [חוחכים] עשבים על-ידי שיחים): אף שהוא רואה לציין את הפשט, הוא קובע שרוב בני-אדם לועזים בדרך הןךש.

לחדית¹⁸ שרר זה, שלעזו אותו רוב בני אדם בתאפילאלת ובמכנאס (ומן הסתם גם במקומות אחרים) נתייסד על הדרשה: 'כל הפוסק מדברי תורה ועוסק בדברי שיחה... שנאמר "הקטפים מלוח עלי שיח וכו'" (בבלי חגיגה יב ע"ב, ע"ז ג ע"ב). אזכיר עוד דוגמה, הידועה לי לעת הזאת רק ממסורות תאפילאלת: 'מי-פלג לשטף תעלה' (איוב לח: כה) — 'מאן עזל לסערא חפרא', כלומר 'מי יחד לנלן ש'ערה גומה' (משלה), על-פי המדרש: 'מי פלג לשטף תעלה — אמר רבי ברכיה אית אתרין דצווחין לש'ערה שיטפה, ... אין לך כל נימא ונימא שלא ברא לה הקב"ה תעלה בפני עצמה' (ויקרא רבה טו ג, השווה מהדורת ר"מ מרגליות, עמ' שכד-שכה).¹⁹

2. תרגום של מלה בודדת או של צירוף על-פי הדרש

חרף הנטייה המובהקת לפשט לא מעטים המקומות בשרח שבהם מלה או ביטוי מתבארים על-פי הדרש. הדבר ניכר במיוחד במושגים 'יהודיים' מובהקים, אך לא רק בהם. ועד שלא תיעשה פעולת איסוף כוללת אין לראות בדבריי אלא הערות מוקדמות. אפרש דבריי בדוגמות מספר. המלה פִּהֶן מתורגמת במסורות תאפילאלת — ולא רק בהן — בתיבה 'אימאם' (imam, מן הסתם תלוי הדבר בתרגום רס"ג, המתרגם בדרך קבע — כהן: אמאם בכתיב חסר יו"ד, כדן). ואולם במספר מקומות מתנתק השרח מן התרגום הזה ובוחר בדרך אחרת שאינה על-דרך הפשט. פִּהֶן און (בראשית מא: מה, ועוד) מתורגם בשרח 'כביר און' — 'הגדול שבאון'. וכן פִּהֶן מדין' (שמות ג: א; יח: א) — 'כביר מדין' ולא 'אימאם מדין', כלומר 'הגדול שבמדין'. גם הצירוף 'אדמת הכהנים' (בראשית מז: כב, כו) מתורגם בתאפילאלת 'ארד לכומאר' (arḏ l-kummar). 'כהנים' אינה מתורגמת כאן אימא (aymma), כדרך שתורגמה במקומות אחרים (השווה, למשל, ויקרא א: ה). בכל המקומות הללו הולך השרח בדיוקנות בעקבי אונקלוס שתרגם 'רבא דאון', 'רבא דמדין', 'ארע כומרריא'. מה שלא הפריע לרס"ג לתרגם בכל מקום אמאם, בין שמדובר בכֶּהֶן מזרע ישראל ובין פִּהֶן של עם אחר, לא נתקבל כבר דורות רבים לפני-כן על-ידי אונקלוס, שראה לייחד את פִּהֶן לכהן מזרע ישראל ואילו כשמדובר בכהנים זרים ביקש להתרחק כלשהו מן הפשט, כדי להבדיל בין קודש לחול.

18 יש להעיר, כי בכתיב־י אחר של 'לשון לימודים' רבי רפאל בירדוגו, שבאוסף מ' בניהו (כ"י הנוטה לקצר עוד יותר את החיבור, ובמקום שרר"ב מציע שני פירושים הוא מעדיף פירוש אחד), מצינו דבר תמוה המעיד על טיב עבודתו של המעתיק-המקצר: 'לקאטעין מן לקראייה עלא לעשוב (או לחדית)'; בתחילת הצלע קיים את הדרש ובסופו הביא לעשוב (שיחים) שעל דרך הפשט, והציע את הצורה לחדית (שיחה) בסוגריים. זרע מהומה במיעוט שיח. אגב האורח אעיר, כי כתב-היד שבאוסף בניהו, הכולל את הפירוש הרצוף למשלי ואיוב, הביא את הנוסח 'למקוטעין למלח עלא לחדית' נוסח תמוה אף הוא. ואין כאן המקום להאריך בזה.

19 והשווה: בבלי ב"ב טז ע"א. הדרשה שם מורחבת, אך הפוסק שלנו נדרש באופן אחר וענין השערות תלוי במלה 'הסערה' שבראש הפרק — יעוין שם.

ועוד דוגמה: 'ישב אהלים' (בראשית כה: כז) יש ממסורות השרח המתרגמות כדרך הפשט 'גאלס לכבייאן' או 'גאלס פלכבייאן', כן מקובל בתאפילאלת וכן הביא רבי רפאל בירדוגו, אבל העיר מניה וביה 'וי"ל [נראה לי] פצלאוואת' כלומר 'בבתי אולפנא',²⁰ כדרכו של אונקלוס.²¹

וכן המקום בדניאל (יב: יג): 'ותנוח ותעמד לגרלך לקץ הימין', רר"ב ב'לשון לימודים' מתרגם על-פי הפשט מלה במלה: 'וארתאח ותוקאף לגרעתיך לחד לייאם'; ולענייננו — 'לקץ הימין' תורגם 'לקץ הימין'. אך בתאפילאלת נהגו לתרגם 'לחד לימן' — 'לקץ יד ימין' על-פי הדרשה באיכה רבתי, פרשה ד, לפסוק: 'השיב אחור ימינו מפני אויב' (איכה ב: ג) — 'לקץ הימין, אותה ימין שהיא משועבדת, קץ נתתי לימיני וכו'.'²²

ואחרונה, לעניין זה, דוגמה שאין בה כל יחוד יהודי דווקא. 'וימת מלך מצרים' (שמות ב: כג) — רוב מסורות מארוקו, ובכללן רר"ב ב'לשון לימודים' תירגמו וימת — על-פי המדרש (ראה, למשל, שמות רבה פא: לד, והמיוחס ליונתן), 'ונבראס' (u-nbrās) או ונברס (u-nbrās) — כלומר 'ונצטרע', ולא כאונקלוס ורס"ג שתירגמו כפשט המקרא.

3. מדרש של שמות פרטיים

הסטיות המועטות של השרח מדרך הפשט ניכרות לעיתים גם בדרך הטיפול בשמות פרטיים. על דרך הכלל ועל דרך השיטה אין השמות הפרטיים נדרשים בשרח והם מופיעים ללא שינוי, או כמעט ללא שינוי, שכן פעמים שהגייתם תואמת את צורתם בלשון הדיבור. כך למשל, השם שְׁמֶעוֹן, הנהגה ברוב הקהילות במארוקו בנוסח העברי של המקרא sim'un או sim'on, עשוי להופיע בשרח בצורה sm'un, ללא התנועה.²³ ברם מזומנים שמות מקומות, בני תיבה אחת או יותר, הנתפסים שמות כלליים ומיתרגמים לערבית. התופעה אינה חדשה ואינה מקורית, כפי שנראה בהמשך הדברים, אך דומה אני שהיקפה הרחב ביחס בשרח ראוי לתשומת לב. והרי פירוט הדברים בכמה דוגמות: השם ירושלים מתורגם דרך קבע ברוב מסורות השרח: מדינת סלאם (mdint s-slam)²⁴ — השווה למשל בשרח לפסוק 'אשר הגלה מירושלים' (אסתר ב: 1), בפרט זה הולך השרח בעקבי רס"ג, שהיה הראשון

20 המלה 'צלאוואת' היא הריבוי של 'צלא' (בית-כנסת) והיא משמשת במערב — ולא רק בו — אף בהוראת 'בית-מדרש'.

21 שתירגם: 'משמש בבית אולפנא'. רס"ג בָּר לו את דרך הפְּשֵׁט: 'מקימא פי אלאכיה'.

22 רעיון שנתרווח בקבלת הזוהר — השווה, למשל: זוהר, חלק א, נד, ועוד.

23 ראה מאמרי: 'על היסודות העבריים בערבית המדוברת של יהודי מרוקו', לשוננו, מב (תשל"ה), עמ' 171-172, סעיף 18.

24 ראה זעפרני (לעיל, הערה 3), עמ' 52.

שהשתמש בעקיבות בתרגום זה.²⁵ גם שם המקום 'מערת המכפלה' (למשל, בראשית כג ט): אינו נשאר כהויותו. רר"ב ב'לשון לימודים' (לפסוק הנ"ל) מתרגם 'מגארת למתנייא', ומעין זה מצינו במסורות אחרות, כגון בתאפילאלת: 'כאף תנייא' (kaf t-) ²⁶. בדבר הזה עמדה לפני בעלי השרח הדוגמה של אונקלוס 'מערת כפילתא'. גם 'ג'רן האטד' (בראשית נ:י) מיתרגם 'נאדר סוק' (nadr s-suk) בתאפילאלת ובמקומות אחרים,²⁷ גם בזה יש תלות באונקלוס.²⁸ בכלל, הליכתו של השרח בעקבי בעל התרגום משתקפת בשמות לא מעטים, ואסתפק כאן בציון של כמה מהם: 'דרך האתרים' (במדבר כא:א) מתורגם במסורות תאפילאלת טריק לגוסאסין (I-trik gusas-in),²⁹ ומעין זה אצל רב"ב: [טריק] לגוסאס,³⁰ כלומר 'דרך החרים' ³¹ (תרגום אונקלוס: 'אורח מאלליא')³² וכן 'עמק השדים' (בראשית יד:ד ועוד) רר"ב מתרגם 'אוטא לפדאדין'³³ = 'מישר חקלייא' בתרגום אונקלוס. ועוד דוגמה בעלת יחוד משלה: 'הרי אררט' (בראשית ח:ד) תירגם אונקלוס 'טורי קרוד' (ומעין זה רס"ג: 'גבאל קרדא'), מכאן השתלשל התרגום גם למסורות השרח: 'זבאל לקרוד' (תאפילאלת), וקרוב לזה כבר אצל רר"ב 'זבאל'³⁴ לקרודא'. אלא שכאן נתלווה גוון מקומי לשרח — והדבר אף נאמר בידי מסרנים בביאור הנלווה בעל-פה לשרח: 'זבאל לקרוד (או לקרודא)' — הצורה קרוד / קרודא היא צורת הריבוי של קרד (kərd) — 'קוף', כלומר 'הרי הקופים'. האיטימולוגיה העממית עשתה משם המקום קרוד, שם כללי.³⁵

- 25 השווה תרגום רס"ג למשל בשיה"ש ו, ד: מדינת אלסלאם.
- 26 היא מגארא (mğara) היא כאף (kaf) שתיהן עניינן מע'נה. יצוין שהמלה 'מערה' משמשת כלשון הדיבור של כל יהודי מארוקו בהוראת: 'בית-עלמין של יהודים' (ראה לשוננו [לעיל, הערה 23], על-פי המפתחות בעמ' 188), אך מלה זו כמילים עבריות אחרות רבות הרווחות בלשון-הדיבור לא מצאו דרכן לשרח (ראה המאמר 'היסוד העברי בשרח' [לעיל, הערה 9], סעיפים 21 ואילך וכן סעיף 32).
- 27 רר"ב לא גילה דעתו במקום זה. יצוין שבשרח לספר בראשית מאת רבי מרדכי חי דיין (הערה 1, לעיל) מוצעות שתי דרכים: 'גורן דאטאר', כמעט ללא שינוי, ובסוגריים הביא 'נאדר אלשוך'. שתירגם: 'בית אדרי דאטר'. וראה גם רס"ג והפירוש עליו, נוה שלום על אתר (נאדר אלעיסג).
- 28 יש לשים לב, כי ה"ק המקורית של 'טריק' הערבית נכתבה בכתיבה העברית של להג תאפילאלת, אך היא הגויה k. ראה לעניין זה: J. Heath, M. Bar-Asher, 'A Judeo-Arabic Dialect of Tafilalt (Southern Morocco), ZAL, 9 (1982), p. 36
- 30 לא ראה להביא אלא את תרגומה של המלה השנייה הנדירה — האתרים, המלה 'טריק' שבסוגריים היא השלמה בטוחה שלי (מב"א).
- 31 השווה את תרגומו 'ויאללוך' למלה 'זיתור' (במדבר יג:ב), כאן מתרגמות מסורות השרח 'יגוססו' (w-igussu) באותו השורש.
- 32 רס"ג השאיר על כנה את המלה השנייה בביטוי: 'טריק אלא אתרים'.
- 33 דווקא בתאפילאלת נוהגים כאן לא לתרגם, ועמק השדים נשאר imik s-siddim. יצוין שכן מצינו אצל רס"ג: 'עמק אלסדין', אך בעל 'נוה שלום' (הביאור לרס"ג) העיר על-אתר: 'עמק השדים כצורתו יו"ג' (כלומר ויש גורסים בחפסיר רס"ג) מרג אלחקל והוא כת"א' (בתרגום אונקלוס).
- 34 זוהי השלמה שלי (מב"א).
- 35 דבר זה אין לאומרו, כמובן, על פירוש רס"ג ל'אררט' שהוא 'קרדא' (בערבית הספרותית, צורת הריבוי של 'קרד' — קוף — הן 'קרוד' ו'קרדה', קשר אין להן עם 'קרדא' של התפסיר).

מדרשי שמות משתלשלים לשרח גם ממקורות אחרים, ולא דוקא מתרגומים קדומים. יאות לכאן שלוש הדוגמות הבאות.

יפה את רעיתי כתרצה' (שיר השירים ו:ד) — במסורות תאפילאלת מצינו 'מזייאנא נתין יא צאחכתי פין למרצייא'. כלומר, פירש תרצה = 'רצויה', בעקבי ספרי במדבר פרשת ואתחנן (ראה מהדורת רא"א פינקלשטיין, עמ' 68): 'יפה את רעיתי כתרצה, יפה את כשאת רצויה לי'.³⁶ גם השם הדסה 'זיהי אמן את-הדרסה היא אסתר בת-דוד' (אסתר ב:ז) נתפרש כמלה כללית: 'ריחאנא'; כן הוא אצל רר"ב וכן תירגמו בתאפילאלת, במראכש ובמקומות אחרים 'ריחאנא' (r-riḥāna),³⁷ צורת נקבה של ריחאן — הדס. וברור שהדבר נתגלגל לכאן מספרות חז"ל (כגון בבלי מגילה י ע"ב; יג ע"א, ועוד). דוגמה אחרונה, והפעם שם של ציפור: 'יהרָאָה ואת-האָיָה והרָיָה למינה' (דברים יד:יג) 'והראה' תירגמו בשרח 'וסוואפא', כן לעז רר"ב וכן בתאפילאלת (הגוייה (u-suwafa), כלומר 'הָרָוּאָה', שלא כאונקלוס (בת כנפא) ולא כרס"ג (אלגארח),³⁸ אלא בעקבי המדרש בספרות חז"ל: 'ולמה נקרא שמה ראה שרואה ביותר' (בבלי חולין סג ע"ב).

ג. הערות של סיכום

החלק המדרשי במסורות השרח מצומצם הוא ביותר, אבל אינו מבוטל כל עיקר. השרח הוא בעיקרו פירוש פשטני ומילולי, אך משולבות בו דרכי מדרש פה ופה. חטיבות שלמות של מדרש מזומנות בו רק במקומות שהוא מנתק עצמו מן הפסוק העברי ומשים במקומו מקור אחר, חרגום ארמי שהלך בדרך המדרש או שאיבה ישירה ממדרשות חז"ל, כפי שהדבר משתקף בהפטרה לחשעה באב.

יש להדגיש הדגש היטב, אין לך פירוש מדרשי רחב או קצר בשרח של המערב שלא ידענהו ממקור אחר. דוגמה כגון 'זבאל לקרוד / לקרודא' — (כתרגום של הרי ארט) — 'הרי הקופים' חריגה היא; ואף אם תקצאנה כמותה, הן עשויות ללמד אותנו דבר אחד בלבד: שערי האטימולוגיה העממית הפתוחים ועומדים לכל ציבור חי לא ננעלו גם בפני נושאי השרח. אבל בעיקרי הדברים יש כאן יציקה של חומר מכלי לכלי.

בעצם, דבר זה אינו צריך להתמיה אותנו. השרח נועד לשכבות עממיות, ועל כן נכתב בלשון המקום. מי שביקש לחדש חידושים בתרגום הפרשנות לא פיון דבריו לשכבות אלו ולא כתב דווקא בלשון המקום. יוצרי השרח רצו לקיים קשר של קיימא

36 אפשר שהפירוש נשאב מכלי שני, מפירוש רש"י על-אחר, שהפנה לספרי ואתחנן.

37 הדבר ידוע גם מן השרח לפיוט 'מי כמוך' לרבי יהודה הלוי. בבית 16 בו מצינו: 'עמו נאמנה הדסה תמה', וחרגומו — 'מעו תרכאת ריחאנא סאלמא' (הובא גם בספרו של זעפרני [לעיל, הערה 3], עמ' 107, בתעתיק פונטי, ונשמטה שם הנקודה מתחת לאות h במילה (r-riḥāna).

38 והעיר בעל 'זוה שלום' על-אחר: 'שם כולל לכל עוף דורס'.

בין השכבות העממיות ובין המקורות הידועים, וכל שכרו כדי לשלבו בשרח נבר מן המוכן. פעולתו של רבי רפאל בירדוגו ודרכו בכיאוורו 'לשון לימודים' עשויות לחזור עניין זה כהלכה. הוא הלך בדרכם של בעלי השרח שקדמו לו, לקח את החומר ברובו מן המוכן, ממסורות שבעל־פה שהילכו בימיו. בעיקרי הדברים הוא ראה צורך לכנס בכתב את השרח המהלך במיוחד לאותן מקראות – מילים, ביטויים וצירופים – שהמלמד הפשוט עשוי להתקשות בהן. ואילו במקומות שחדל להיות מתרגם והתחיל להיות פרשן, המציע לקוראיו דרכים שונות לביאור המלה או העניין, או מכריע בעצמו, בהציעו להעדיף ביאור על פני משנהו – הוא עובר לכתוב הערות מפורשות בעברית, כפי שרמזתי במקום אחד לעיל, וכפי שהראיתי בהרחבה במקום אחר.³⁹ הערות אלו שכתב בעברית נועדו לציבור אחר, לא עוד לשכבות העממיות הניזונות מן השרח וממנו בלבד, אלא לבני תורה קוראי עברית, הללו ראוי להם שיבררו פירוש אחד מתוך שניים, שכן טעמו של המקור העברי כפיהם.

נשוב אל השרח עצמו. מעצביו פנו לדרך המילולית ולדרך הפשט, שכן אלו תאמו יפה את מסגרת הפסוק. המדרש עשוי להרחיב את מסגרת הפסוק הרחבה מופלגת. ולפי שהוראה היתה בעיקרה בעל־פה, היה הדבר הזה מעבר לכוחו של התלמיד הפשוט. אין תמה שפירושים מדרשיים, כגון אלה שנתקבלו בהפטרה לשמיני של פסח ולתשעה באב, הצריכו את הציבור להעלות את השרח על הכתב,⁴⁰ שכן כל פסוק נצמדה לו דרשה מפורטת, שאורכה היה במקרים מסוימים פסקות אחדות.

ועוד הערה באותו עניין, ראיתי לפירושים מדרשיים שונים במסורות השרח השונות במערב (מדרש של מלה בודדת, או צירוף של שם פרטי בודד), שאינם ידועים אלא למסרנים משובחים. המסרנים הפחות טובים נצמדו לטקסט העברי. כך הוא הדבר למשל בשרח של השם 'הרי אררט', בפי מסרן לא־מוכהק, בן מכנאס, הוא מתרגם⁴¹ – 'זבאל אררט' ולא זבאל לקרוד (לקרודא).⁴²

בחתימה בדברים יודגש: בסוגיה זו מתברר במוכהק, כי יותר ממה שהשרח תורם לנו בתור חיבור פרשני מקורי, שהרי כמעט אינו כזה, הוא תורם תרומה רבת־ערך להכרת הלשון שבה נכתב. ואף זאת, לפנינו פרק נוסף בתולדות החינוך היהודי כתפוצות הגולה בכלל, ובתפוצת המערב בפרט. התלמיד (הדרדק והמבוגר יותר) למד את התורה כולה, ספר ישעיה, ועוד כמאה פרקי נביאים,⁴³ הספרים משלי, איוב,

39 ראה הערה 17 לעיל; וכן המאמר הנרמז לעיל בהערה 6 במיוחד בסעיפים 15-20. וכן הפטרות אלו נדפסו או הועתקו לרוב. בעצמי היכרתי רבים מבני הקהילות השונות שנהגו להעתיק לעצמם הפטרות אלו בכתב־ידים, אף לאחר עלייתם ארצה.

41 כך נחרשתי מהטקסט הנמסר לבראשית ח:ד-ו ולקטעים אחרים, בפי מסרן בן מכנאס, בהקלטות שנעשו לפני שנים (ולא אפרט יותר, 'כבוד אלוקים הסתר דבר').

42 אבל אל נטעה לחשוב שהתרגום המילולי הוא פעולה של הדיוטות. המסרנים המשובחים, הבקיאים בשרח של מאות פרקי מקרא בעל־פה, מוסרים מסורות נאמנות שמלאכת פרשנות על־דרך הפשט עומדת מאחוריה, ואין כאן המקום להאריך בזה.

43 לבד מן ההפטרות היו קהילות שנהגו לתרגם את ספר ישעיהו כולו.

דניאל, חלק מן המגילות⁴⁴ ועוד ספרות לא-מקראית אחרת. לימוד זה היה בין השאר צינור ליציקת פירושים מדרשיים.

מאחר שאין כאן אלא פתח לדיון בסוגיה זו, עדיין הדברים נאמרים כהערות ראשונות. גם נושא זה בדיון שימשיך ויתברר עם החישוב הנמשך של טקסטים חדשים והללו אינם מעטים כל עיקר, אחד טקסטים שבכתב ואחד מסורות שבעל-פה (וכאן עדיין מחכה חומר רב להקלטה ולעיבוד). גאולת טקסטים אלה וביורם משימה חשובה היא שקשה להפריז בערכה.

44 ברוב הקהילות נהגו לתרגם רק את המגילות רות, איכה ואסתר; היו קהילות שנהגו לתרגם את שיר השירים ובחוגים של למדנים מובהקים נהג גם תרגום לקהלת.

העמוד הראשון של ילשון לימודים מאת רבי רפאל בירדוגו (1747-1821). חיבור שהוא תקציר של ביאור בערבית-יהודית לרוב ספרי המקרא (מכון בן-צבי, כתבי-יד 1303)

